

הגות וחינוך

הרב צבי א' נויגרשל

משפטי ה' לישראל

— א —

תורת ה' "שניתנה למשה ושהיא כולה מפי הגבורה כלומר, שהגיעה אליו כולה מאת היי"י,¹ כוללת מצוות בין אדם למקום ומצוות בין אדם לחברו. תפקיד המצוות בין אדם לחברו להסדיר את היחסים בין בני אדם בתחומי חיים שונים, להביא ל"תקינות מצבי עסקיהם זה עם זה"². המצוות שבין אדם לחברו כלולות חיובים ואיסורים אשר עניינם להסיר העושק ולכונן חברה צודקת וישרה.

המצוות שבין אדם לחברו הן, לפי הגדרת ר' סעדיה גאון, "מצות שכליות", כלומר, השכל מבין את החיוב במעשים המצווים ואת השלילה במעשים הנאסרים, "וכל סוג מהן מאלו שנצטוינו בו נטע בדעתנו אהבתו וכל סוג מהן שהוזהרנו עליו נטע בדעתנו רחוקו"³. על כן צוויים ואסורים אלה, גם אלמלא צונו הבורא ית' היינו מחוקקים אותם.

מאמר זה יעסוק בשאלה העיונית, מדוע כלל הקב"ה במסגרת תורתו מצוות שעניינן היחסים בין בני אדם, הרי מצוות אלו מחויבות מבחינתו של השכל האנושי ועל כן היו נחקקות ע"י האדם. נשאל בנוסח אחר, האם יש משמעות ייחודית למערכת המצוות שבין אדם לחברו במסגרת תורה אלוקית, אם כן, מהי משמעות ייחודית זו?

ר"י אלבו מציג את השאלה בדרך אחרת. "הדת האלוקית", היא מערכת צוויים אלוקיים, אשר מטרתה "להישיר את האנשים אל השגת ההצלחה האמיתית שהיא הצלחת הנפש וההשארות הנצחית"⁴, כוללת את "המשפטים", צוויים על "עשיית היושר והרחקת העוול בין האנשים"⁵ (=מצוות שבין אדם לחברו). מטרתה של התורה האלוקית בכללה להביא את בני האדם, מקבלי תורה זו מאת ה', אל השלימות העליונה "הצלחת הנפש", ואל החיים הנצחיים.

חלק "המשפטים" בתורה האלוקית תפקידו "לקיים הישוב המדיני". אם כן נשאלת השאלה כיצד יביא חלק זה להשגת המטרה של התורה האלוקית המכוונת אל האדם היחיד, "מה יזכה ילוד אשה בהם (=במשפטים) שתקנה נפשו שום שלמות אנושי על ידם?"⁶ מדוע, איפוא, כלול חלק המשפטים בתורה האלוקית? נסקור בקצרה את התשובות.

1. רמב"ם, פי המשניות, הקדמה לפרק חלק, הוצ' מוסד הרב קוק ירושלים, תשכ"ה, עמ' קמג.
2. רמב"ם, מורה נבוכים ח"ג, פרק כ"ז, תרגום ר"י קאפח, הוצ' מוסד הרב קוק, עמ' שלו.
3. רס"ג, אמונות ודעות, המאמר השלישי, הוצ' סורא, תרגום ר"י קאפח, עמ' קי"ח.
4. ר"י אלבו, ספר העיקרים מאמר א' פרק ז', הוצ' מחברות לספרות תל-אביב תשי"א, עמ' 71.
5. שם, מאמר ג' פרק כ"ד, עמ' 466.
6. שם, מאמר ג' פרק כ"ח, עמ' 503.

- ב -

רס"ג כותב: "ומצאתי כי צורך בני אדם לשליחים צורך הכרחי, לא בגלל המצוות השמעיות בלבד להודיעם אותם אלא בגלל המצוות השכליות"⁷. השכל משיג אך ורק את העקרונות הכלליים של מצוות ה' ועל כן באה תורת ה' וקובעת את פרטי המצוות ודרכי ביצוען. הקב"ה אינו משאיר קביעות אלה לאדם, הוא קובע את דרך קיום המצוות בהתאם לרצונו. "עשיתו (גם) של המצוות השכליות לא תיתכן אלא ע"י השליחים (=התגלות ה') שיגידו אותן לבני אדם"⁸. התורה האלוקית לדעת רס"ג קובעת את דרכי הביצוע, את הפרטים אף ביחס למצוות שבין אדם לחברו שהן מצוות שכליות.

קביעת הקב"ה ביחס לפרטי המצוות ודרכי ביצוען מוסיפה את מימד הציות והשפעתו על הנפש. "פעולות משמעת בני אדם לפניו כאשר מתרבים נקראים זכויות, ומרדיהם (=מרדוניהם של בני אדם) אם נתרבו נקראים חובות... ושאותן הרשמים (=רשמי הזכויות ורשמי החובות) נרשמים בנפשות ועושים אותן זכות או עכורות". המשמעת או המרי משפיעים על מצב נפש האדם לטוב (=זיכוד) ולרע (=עכירות)⁸. מצבים אלה מובחנים ע"י בוראה של הנפש. אדם אוכל שני מאכלים, מותר ואסור שניהם זנים אותו, אבל "המבחין (=הקב"ה) מבחין במה שמרשימים בנפשו"⁸.

הרמב"ם סובר שכל המצוות ניתנות להסברה שכלית, ניתנות להבנה שכלית. "כולן יש להם טעם", כלומר, יש לכל הצויים והאזהרות "תכלית מועילה"⁹, מבחינת חיי היחיד וחיי החברה. אמנם יש מצוות שאין טעמן מחוור לנו "ואלה שאין תועלתן ברורה אצל ההמון נקראים חוקים"⁹. אבל הרמב"ם מבחין בין כלל המצוה ובין פרטי המצוה "כלל המצוות יש להן טעם בהחלט ובגלל תועלת מסוימת ציוה בהן, אבל פרטיהן הן אשר נאמר בהן שהן לפשט הציווי"¹⁰. אין לתת הסברים שכליים לפרטי המצוה. הפרטים הם ביטוי של הרצון האלוקי. ביחס לפרטי המצוה נאמר, לפי פיי הרמב"ם, "אמרת ה' צרופה" (תהלים ל"ח, יא), לא ניתנו מצוות אלא לצרוף בהן את הבריות. המוכנות לקבל את צויו של הבורא, להכנס לעול צויו, מצרפת ומזכרת את האדם הפועל על פי הרצון האלוקי¹⁰.

ר"י אלבו נמשך אחר דברים אלה תוך שינוי עקרוני. כך כתב: "וכן ברוב המשפטים לא מספיק הדת הנימוסית (=החקיקה האנושית) לשער היושר והשווי האמיתי ועל כן היה ראוי שכמו שהתורה האלוקית תקיף על שני החלקים הראשונים כן גם תקיף על המשפטים, להורות שאין יכולת בידי שום אדם לשער היושר האמיתי לעשות משפט ישר אלא הקב"ה"¹¹.

רק המחוקק האלוקי יכול לקבוע את הדרכים המדויקות למימוש הצדק והיושר בחברה האנושית. בפרטים מתגלה החכמה האלוקית האין-סופית. ההבדל העקרוני בין ר"י אלבו והרמב"ם הוא בזה, לדעת הרמב"ם הפרטים הם ביטוי לרצון האלוקי, ועל כן עקרונית, אין מקום לנסות וליתן הסברים¹².

7. רס"ג, אמונות ודעות מאמר ג', עמ' קכ"ב.

8. רס"ג, אמונות ודעות מאמר ג', עמ' קכ"ג.

8א. רס"ג, אמונות ודעות, מאמר חמישי בזכויות ובחובות, הוצ' סורא ירושלים, תש"ל, עמ' קס"ט.

8ב. שם, עמ' קע"א.

9. רמב"ם, מו"נ ח"ג, פרק כ"ו, תרגום הר"י קאפח, הוצ' מוסד הרגב קוק, עמ' של"ח.

10. שם, עמ' של"ו.

11. ר"י אלבו, ספר העיקרים, מאמר ג' פרק כ"ד, עמ' 467-468.

12. רמב"ם, שם עמ' של"ו.

לדעת הרמב"ם העיקרון ביסוד הפרטים הוא להשמע לרצון ה' ולציית לו. לדעת ר"י אלבו גם הפרטים הם ביטוי לחכמה האלוקית. הפרטים הנקבעים ע"י אלוקים מבטאים נכון את עקרונות הצדק והיושר ומיישמים אותם באופן המושלם.

לפי האמור לעיל נראה, כי המצוות שבין אדם לחברו בתורת ה', הן בבחינת סיוע של הקב"ה לאדם לכוון חברה אנושית תקינה, צודקת וישרה. המחוקק האלוקי הוא בבחינת מסייע לאדם להגשים בפועל ובמדויק את העקרונות הכלליים המושגים ע"י השכל האנושי. מבחינה עקרונית אין תוכן ייחודי בחוקי החברה במסגרת הדת האלוקית, אין מימד דתי ייחודי למשפטי ה'.

— ג —

הרמב"ם קובע את ייחודה של התורה האלוקית בכך שהיא כוללת שתי מטרות:
 א. תיקון החברה מפני שרק חברה מתוקנת יכולה לספק את צרכיו הרבים של האדם.
 ב. תיקון דעת בני אדם באשר היא מנחילה לכל יחיד אמיתות עיונית, "השקפות נכונות". "וכאשר תמצא תורה שכל טכסיסיה להביט במצעה על תקינות המצבים הגופניים וגם בתקינות הדעות, ונותנת הדגשתה למתן השקפות נכונות בה' יתעלה תחילה ובמלאכים ורצונה להחכים את האדם ולהבינו ולהעירו עד שידע את כל המציאות כפי הצורה האמיתית, תדע שאותו הטכסיס מאתו יתעלה ושאותה תורה אלוקית"¹³.

וכן כתב: "ותורת האמת אשר כבר בארנו שהיא אחת לא יותר, והיא תורת משה רבנו, באה להועילנו שתי השלמויות גם יחד, כלומר תיקון מצבי בני אדם זה עם זה בסלוק העושה ובהתנהגות המדות הטובות הנעלות, כדי שיתאפשר קיום אנשי המדינה ותמידותם בסדר אחיד, כדי שישגיג כל אחד מהם את שלמותו הראשונה, ותקון הדעות ומתן השקפות נכונות שבהן תושג השלמות האחרונה וכבר דברה תורה בפירוש על שתי השלמויות האלה" וכי"¹⁴.

המטרה העליונה של התורה האלוקית היא הנחלת "השקפות נכונות", אמיתות עיונית¹⁵. השגת המושכלות האלוקיות היא התכלית הדתית העליונה של האדם, זו שלמותו הדתית העליונה¹⁶ וזה שכרו האמיתי¹⁷.
 כל קנין נפש וכל פעולה הנעשים לשם השגת מטרה עליונה זו יש להם משמעות מבחינה דתית.

"וישים נגד עיוניו תכלית אחת והיא השגת ה' יתהדר ויתרומם, כפי יכלת האדם, כלומר שידע אותו, וישים כל פעולותיו תנועותיו ותנוחותיו וכל דבריו מובילים אל התכלית הזו, עד שלא תהא בפעולותיו שום פעולה לבטלה כלל, כלומר פעולה שאינה מובילה אל התכלית הזו"¹⁸. וזה הפי בדברי חז"ל וכל מעשיך יהיו לשם שמים¹⁹. וכן כתב: "צריך האדם שיכוין לבו וכל מעשיו כולם לידע את השם ברוך הוא בלבד"²⁰ וכי. "נמצא המהלך

13. רמב"ם, מורה נבוכים ח"ב, פרק מ', עמ' רנ"ו.

14. רמב"ם, מורה נבוכים ח"ג, פרק כ"ז, עמ' של"ח.

15. רמב"ם, מורה נבוכים ח"ג פרק כ"ז, עמ' של"ז.

16. רמב"ם, פי' המשניות הקדמה, הוצ' מוסד הרב קוק, עמ' כ"ב.

17. רמב"ם, הלכות תשובה פרק ח', הלכה ב'.

18. רמב"ם, פי' המשניות הקדמה למסכת אבות פרק ה', הוצ' מוסד הרב קוק, עמ' רנ"ו.

19. שם, עמ' רנ"ח.

20. רמב"ם, הלכות דעות פרק ג' הלכה ב'.

בדרך זו כל ימיו עובד את ה' תמיד... ועל ענין זה צוו חכמים ואמרו וכל מעשיך יהא לשם שמים והוא שאמר שלמה בחכמתו בכל דרכיך דעהו והוא ישר אורחותיך²¹.

עיקרון זה מסביר את ייחודה של הדת האלוקית הכוללת גם מצוות בין אדם לחברו. התכלית היותר חשובה של התורה היא "תיקון הנפש"¹⁵, הנחלת דעת אמת, מטרה זו לא תושג אלא אם תקדם לה השגת המטרה "תיקון הגוף" – "תקינות מצבי עסקיהם זה עם זה"¹⁵, רק חברה מתוקנת מאפשרת לאדם היחיד תנאי חיים נאותים להשגת תכליתו העליונה – דעת אלוקים. על כן, קיום מצוות בין אדם לחברו מתוך הכרה שע"י מצוות אלו התורה מכוננת חברה תקינה, המאפשרת את המימוש של התכלית העליונה – הכרת ה', היא עבודת ה' בכל עת וקיום הדרישה "בכל דרכיך דעהו", "וכל מעשיך יהיו לשם שמים".

– ד –

בהגותו של ר"י אלבו אנו מוצאים היבט נוסף ביחס לייחוד של חלק המשפטים בתורה (=מצוות שבין אדם לחברו). ר"י אלבו מגדיר את המושג "דת", "כל הישרה או הנהגה שתכלול קבוץ רב מן האנשים"²², כלומר, דת היא מערכת חוקים הקובעת את התנהגותם של בני אדם החיים בחברה והמסדירה את היחסים ביניהם. על בסיס הגדרה זו נחלקות הדתות לשלושה סוגים. דת טבעית – מערכת בסיסית של כללי התנהגות אשר תפקידה "להרחיק העול ולקרב היושר... באופן שתעמוד ותתקיים החברה"²³. דת נמוסית – תפקידה לשכלל ולקדם את החברה האנושית "להרחיק המגונה ולקרב הנאה"²³. דת אלוקית – מערכת חוקים מאת ה' אשר תכליתה "להישיר האנשים אל השגת ההצלחה האמיתית שהיא הצלחת הנפש וההשארות הנצחיים"²³.

מערכת החוקים של הדת האלוקית מכוונת כלפי היחיד, להביא אותו אל הצלחתו השלמה שהיא תיקון נפשו, ועל ידי כך לחיי הנצח. אם זו מטרת התורה האלוקית, שואל ר"י אלבו, מדוע כלול חלק המשפטים בתורה האלוקית? "כי לא יצויר שיתן שלמות בנפש שום חלק מחלקיו לא מצוות עשה שבו ולא מצוות לא תעשה... עם שהם משפטים ישרים לקיים הישוב המדיני מה יזכה ילוד אשה בהם שתקנה נפשו שום שלמות אנושי על ידם?"²⁴

תשובת ר"י אלבו היא, כן! גם חלק המשפטים במסגרת התורה האלוקית מביא את היחיד אל התכלית של תורה זו. המצוות שבין אדם לחברו בתורה האלוקית מקנות את "הצלחת הנפש וההשארות הנצחיים". יש משמעות דתית ייחודית למצוות שבין אדם לחברו במסגרת הדת האלוקית.

משמעות ייחודית זו נובעת מתוך הכוונה המתלווה לקיום המצוות שבין אדם לחברו. כוונה מתלווה למעשה משנה מהותית את אופיו של המעשה. על כן, ע"י הכוונה נבדלות המצוות בין אדם לחברו במסגרת הדת האלוקית – "אבל המשפטים התוריים עם שיש בעשייתם שלימות שעל ידם ישלם הישוב והקיבוץ המדיני, הנה בהצטרף אל עשייתם הכוונה גם כן יגיע מעשייתם שלימות אחר נוסף אחר נכבד מן הראשון"²⁸.

21. שם, הלכה ג'.

22. ר"י אלבו, ספר העיקרים מאמר א', פרק ז', עמ' 70.

23. שם.

24. ר"י אלבו, ספר העיקרים מאמר ג', פרק כ"ח, עמ' 503.

25. שם, עמ' 505.

הכוונה הצריכה להתלוות למעשה קיום מצוות בין אדם לחברו היא "שיתכוין בעשיית אלו המשפטים מצד מה שציוה בהם השם יתברך, והכוונה הזאת כשתצטרף אל המעשה תקנה ותתן שלימות בנפש העושה, אחר שעשיית פעילתו זו אינה מצד שהיא תיקון הקיבוץ המדיני בלבד אבל מצד אהבת השם יתברך, רצוני לומר, כדי להשלים מצוותיו שציוה בהם"²⁶.

כוונה ייחודית זו מעניקה משמעות דתית ייחודית למצוות בין אדם לחברו במסגרת הדת האלוקית, כי ע"י כך מצוות אלו מביאות לשלימות הנפש של עושה "מצד ההוראה שיש בעשיית המצוה על ההכנע אל השם יתברך... לעשות רצונו ולאהבה אותו"²⁷. כי כאשר יעשה "זה המתנהג על פי התורה מצד שציוה בהם השם יתברך וכדי להכנע אליו ולעשות רצונו ולהשלים מצוותיו שציוה בהם, הנה יגיע לו מזה תכלית אחר, פרטי יותר נכבד, ויותר חשוב שזהו עבודת ה' יתברך"²⁸.

הכוונה המתלווה למעשה המצוה בין אדם לחברו הופכת מעשה מצוה זה לעבודת ה', המביאה לשלמות הנפש ולהשארות הנפש – תכלית התורה האלוקית. ר"י אלבו מוסיף אלמנט נוסף בסוגיית הציות. מה שמעניק שלימות לנפש האדם הוא כוונת הציות – לעשות רצון ה' – לא הציות עצמו.

— ה —

הסברה מחודשת אנו למדים מכתבי מהר"ל. ייחודה של התורה האלוקית בחלק המשפטים שבה הוא בדרישה של רמה מוסרית נעלה מעבר לתביעה המוסרית, אשר מקורה השכל האנושי.

דרישה מוסרית נעלה זו מופנית אך ורק ביחס לעם ישראל מקבל התורה האלוקית. ביחס לעם ה' הדרישה המוסרית הנעלה היא נורמה משפטית מחייבת.

סגולת ישראל הייחודית מחייבת מוסריות נעלה מחייבת יחס אצילי נעלה בין אדם לחברו. זאת ועוד, עיקרון אחדות ישראל מחייב מידת אחריות הדדית גבוהה יותר. החיוב של אדם מישראל, על פי התורה, לשלם נזקי ממונו הוא מיוחד לעם ישראל. חיוב זה הוא מעבר למקובל על פי השכל האנושי. על כן, חיוב זה אינו חל על אדם מישראל אלא כלפי רעהו ולא כלפי אדם בן עם אחר.

חיוב זה של נזקי בהמה "הוא חידוש בתורה כי לפי הדעת והסברה על הניזק לשמור עצמו מן ההיזק... והתורה חייבה לשלם למי שיש עמו חיבור וריעות, כי מאחר שיש לו עמו רעות אין ראוי שיבוא היזק זה מזה אף ע"י ממונו שדבר זה היפך הרעות"²⁹. ועל פי שיטתו מסביר מהר"ל איסור רבית. "כי ישראל הם עם אחד ובשביל כך יש להם אל אחד ולכך ציוה שיהיה מלווה זה לזה, וזה לוקח ריבית ונושך חברו, לכך הלוקח ריבית מהפך המתוק למר, שמורה לקיחת הרבית הפך מה שמורה ההלוואה ולכך אף הנותן עובר, דסוף סוף הריבית והנושך מורה שאין האחדות בישראל, שאין אחדות בהם"³⁰.

26. שם, עמ' 505-506.

27. שם, עמ' 507.

28. שם, עמ' 506.

29. מהר"ל, באר הגולה, הבאר השביעי, הוצ' פרדס ת"א תשט"ו, עמ' 145.

30. מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב הצדקה – פרק ו', הוצ' פרדס ת"א, עמ' ע" (70) ע"ב. עיין הרב מ.צ. נריה, ענבי פתחיה, הוצ' "חיי רואי" כפר הרא"ה ה'תשנ"ב משפטיו לישראל, עמ' 216.

גישה זו הסוברת כי דרישות התורה האלוקית מעם ישראל מבחינה מוסרית הן מעבר לדרישות המוסר השכלי האנושי הכללי היא ביסוד תורתם של בעלי המוסר. "הסבא מסלובודקה", הגרני"צ פינקל זצ"ל כותב בספרו "אור הצפון", "רבים שואלים וכי בשביל הצוויים הללו: לא תרצח, לא תנאף, לא תגנוב וכו', היה צריך הקב"ה לרדת מן השמים להר סיני לתת אותם לבני ישראל! הרי צוויים אלה כל בר דעת רגיל מבין אותם ועומד עליהם מעצמו ואיזה חידוש נתחדש להם במתן תורה זו?"³¹ תשובתו היא, שהתורה אשר ניתנה בקולות וברקים בדרך על-טבעית "לא באה לצוות צוויים שאנו מבינים בשכלנו האנושי, כי אם יש בו אור אלוקי שהוא למעלה ממושגינו"³¹.

צוויי התורה כגון לא תרצח, לא תנאף, לא תגנוב וכדו' אינם מתייחסים רק למשמעות הראשונית הברורה של מושגים אלה. הצוויים מתייחסים להוראות ומשמעויות פנימיות נוספות של מושגים אלה שהם "מלות קבוץ להרבה בחינות ואופנים דקים"³². חז"ל גילו מעמקים אלה. הם אמרו "המלבין פני חברו כאלו שופך דם, דאזיל סומקא ואתא חיורא". הם הורו כי המלבין פני חברו כלול באיסור רציחה. מבחינת האיסור, מבחינת הדרישה המוסרית של התורה כלפי אדם מישראל הלבנת פני חברו כלולה ב"לא תרצח". על כן נכתב איסור זה שבמשמעותו הפשוטה מובן מבחינת השכל האנושי, במסגרת הדת האלוקית.

כן הוא ביחס לחיובים, מצוות עשה. החיוב לעשות חסד "השכל מחייבה גם בלא ציווי התורה, ולמה צוותה התורה עליה? אלא שהחסד של תורה שונה לגמרי מאותו חסד שהשכל מחייבו"³³.

ממשיך הגרני"צ זצ"ל: "שכל אנושי מחייב להרגיש את צערו של חברו, עניו, חלישותו ולהשתדל להיטיב עמו, להפיג צערו, להעשירו ולחזקו. אבל התורה דורשת לא להסתפק בחיוב זה אלא להרגיש גם בצער חברו מה שחברו עצמו אינו מרגיש, מפני סיבת מצבו הפרטי שנתחנך בו, או מהשפעת המצב הכללי של סביבתו, ולהיטיב עמו אף בזה" וכו'³³. מן הראוי להדגיש את ההבדל העקרוני בין שיטת המהר"ל ושיטת בעלי המוסר, מהר"ל עוסק במישור בו הדרישה המוסרית הייחודית של התורה היא בחינת משפט, אדם מישראל מחויב החלטית לדרישה זו, התורה קבעה סנקציות נגד מי שאינו עומד בדרישה זו.

יסוד הדברים בדברי הרמב"ן: "ולרבותינו בזה מדרש יפה, אמרו זה פשרה ולפנים משורת הדין, והכוונה בזה כי מתחילה אמר שתשמור חקותיו ועדותיו אשר ציוך, ועתה יאמר גם באשר לא ציוך תן דעתך לעשות הטוב והישר בעיניו כי הוא אוהב הטוב והישר וזה ענין גדול, לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותקוני הישוב והמדינות כולם, אבל אחר שהזכיר מהם הרבה... חזר לומר בדרך כלל שיעשה הטוב והישר בכל דבר עד שיכנס בזה הפשרה ולפנים משורת הדין" וכו'³⁴. דרישות לפנים משורת הדין הפכו לדין תורה, כגון, דינא דבר מצרא.*

31. הרב נתן צבי פינקל, אור הצפון חלק ב', ירושלים תשכ"ח, עמ' קל"ו.

32. שם, עמ' קמ"א.

33. הרב נתן צבי פינקל, אור הצפון חלק א', הוצ' מוסד השכל ירושלים תשי"ט, עמ' ר"ל. על פי יסודות אלה מסביר הרב פינקל את דברי חגמי במס' ב"מ דף פג מעשה ברבי יוחנן בן מתאי וכו' וכן דברי חגמי, שם דף פו, "למימרא דסעודתא דאברהם עדיפה מדשלמה" וכו'.

34. רמב"ן, פי התורה דברים ו', יח ד"ה ועשית הישר והטוב. עיין מי זילברג, **כך דרכו של תלמוד**, פרק שביעי — משפט ויושר, עמ' 97-132, הוצ' מפעל השכפול ירושלים תשכ"ב—1961.

* מפאת אריכותו יתפרסם המשך המאמר בעזרה"ת בגליון הבא, ועם הקוראים הסליחה! — **המערכת**.